

Історія

УДК 94:2](477)«199/202»

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19955752>

**Феномен «релігії» у сучасному українському історичному вимірі:
концептуальні трансформації 1990–2020-х рр.**

Сніда Євгеній Олегович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри спеціальних галузей
історичного знання та дидактики історії, Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро, Україна,
<https://orcid.org/0000-0002-6681-9786>

Прийнято: 12.04.2026 | Опубліковано: 29.04.2026

Анотація. Мета статті полягає в узагальненні та простеженні еволюції концептуальних трансформацій з вивчення феномену «релігії» в українській історичній традиції періоду 1990–2020-х рр. Методологію дослідження становлять – спеціальні історичні методи (історіографічного аналізу – для критичного осмислення наукового доробку 1990–2020-х рр.; періодизації – виокремлення трьох етапів у становленні розуміння явища «релігії»; історико-системний – простеження еволюції поглядів на релігію як динамічну систему); загальнонаукові методи (аналізу й синтезу – узагальнення окремих дослідницьких підходів і парадигм зі зміни уявлення про «релігію»; порівняльного аналізу – зіставлення концептуальних трансформацій феномена «релігії» на різних етапах); а також деколонізаційний підхід – для аналізу процесу очищення української історичної пам'яті від радянських нашарувань. Результати – простежено еволюцію

концептуальної трансформації феномену «релігії» в українському історичному вимірі 1990–2020-х рр. Висвітлено, що зміна парадигми розуміння релігії відбувалася в три етапи – 1990-і рр., початок 2000-х рр. та 2010–2020-і рр. У **висновках** зазначено, що для 1990-х рр. були характерні спроби перейти від описового дослідження феномену «релігії» до зображення як складної системи символів і практик. З'ясовано, що для 2000-х рр. прикметними рисами наукового пізнання проблеми було її сприйняття крізь призму антропологічного та культурного підходів. Установлено, що на сучасному етапі феномен «релігії» висвітлюють в історичному дискурсі через постсекулярну парадигму та методи цифрової історії.

Ключові слова: історія, релігія, церква, історіографія, деколонізація, антропологічний підхід, постсекулярність.

The Phenomenon of «Religion» in the Contemporary Ukrainian Historical Context: Conceptual Transformations of the 1990s–2020s

Yevhenii Snida,

PhD, Associate Professor, Department of Special Fields
of Historical Knowledge and History Didactics, Oles
Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0002-6681-9786>

Abstract. *The purpose of this article is to summarize and trace the evolution of conceptual shifts in the study of the phenomenon of «religion» within the Ukrainian historical tradition during the period from the 1990s to the 2020s. The research methodology comprises: special historical methods (historiographical analysis – for a critical examination of scholarly works from the 1990s to the 2020s; periodization – identifying three stages in the development of the understanding of*

*the phenomenon of «religion»; historical-systemic – tracking the evolution of views on religion as a dynamic system); general scientific methods (analysis and synthesis – generalizing individual research approaches and paradigms regarding changes in the conception of «religion»; comparative analysis – comparing conceptual transformations of the phenomenon of «religion» at different stages); as well as a decolonial approach – for analyzing the process of purging Ukrainian historical memory of Soviet layers. **Results** – the evolution of the conceptual transformation of the phenomenon of «religion» in the Ukrainian historical context of the 1990s–2020s is traced. It is shown that the paradigm shift in the understanding of religion occurred in three stages: the 1990s, the early 2000s, and the 2010s–2020s. The **conclusions** note that the 1990s were characterized by attempts to move from a descriptive study of the phenomenon of «religion» to its portrayal as a complex system of symbols and practices. It has been established that in the 2000s, the distinctive features of scholarly understanding of the issue were its examination through the lens of anthropological and cultural approaches. It has been found that at the present stage, the phenomenon of «religion» is examined in historical discourse through the post-secular paradigm and methods of digital history.*

Keywords: *history, religion, the church, historiography, decolonization, anthropological approach, post-secularism.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження феномена «релігії» у сучасному українському історичному вимірі зумовлена глибинними трансформаціями в гуманітарній сфері, що відбулися після проголошення Україною незалежності в 1991 р. Подолання марксистсько-ленінських догматичних підходів, що панували за радянської доби, сприяло формуванню нових теоретико-методологічних інструментів для дослідження релігійних процесів і явищ. За таких умов релігію вже не розглядали як надбудову чи форму суспільної свідомості, а почали вивчати через міждисциплінарні

ракурси, зокрема історичні, соціологічні, антропологічні чи культурологічні призми.

Упродовж 1990–2020-х рр. в українській історичній науці розширено перспективу дослідницької канви – від інституційної історії церкви до вивчення релігійної ідентичності, повсякденних практик, символічних систем і дискурсивних конструкцій. Цей процес супроводжувався активним запозиченням та адаптацією передових західних теоретико-методологічних моделей, зокрема концепцій «релігійного ренесансу», «постсекулярності», «громадянської релігії» чи «публічної релігії». Водночас затребуваним є осмислення цих понять у контексті українського історичного досвіду.

Актуальності дослідженню додають сучасні суспільно-політичні процеси – трансформація релігійного простору України, особливо після початку гібридної російської агресії, помітне зростання ролі церкви у формуванні національної ідентичності, а також вплив релігійного чинника на суспільні й політичні практики. За умов повномасштабної російської війни проти нашої держави релігія набула значення як складник культурної пам'яті, символ спротиву та інструмент національної безпеки.

Таким чином, дослідження концептуальних трансформацій в осмисленні феномена «релігії» в сучасному українському історичному вимірі вможливить простежити не лише еволюцію наукових підходів, але й зрозуміти місце релігії в сучасному українському суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історичній традиції 1990–2020-х рр. науковці почасти зверталися до окремих сюжетних ліній, пов'язаних з поняттям «релігія».

Розуміння релігійного фундаменталізму та прав людини, впливу релігії на економіку розглянуто в статтях А. Марченка [1], Д. Стеблака та М. Палінчака [2]. Авторами простежено специфіку взаємозв'язку й наявних принципових суперечностей між фундаменталістськими ідеями й практиками

та ідеєю прав людини. Вивчено вплив релігійності на систему цінностей індивіда, що зумовлює певну економічну поведінку людини, підкреслено вагомe місце релігії у сучасному суспільстві. Водночас поза дослідницьким фокусом залишилися питання про релігійний складник у національній безпеці нашої держави.

У працях В. Худавердієвої [3], М. Бровка [4], Д. Зайця [5] висвітлено роль релігії у визначенні сенсу життя вірян незалежної України, проаналізовано сутнісні параметри синтезу мистецтва й релігії, розглянуто проблематику дефініції релігії та релігійної свідомості дослідників ХІХ – першої половини ХХ ст. Предметом вивчення стали масштаби соціальної ролі релігії та її вплив на формування світогляду та поведінки людей. Утім, у згаданих студіях автори торкнулися переважно філософських і культурологічних аспектів релігії, натомість історичний ракурс не знайшов достатнього відтворення.

Специфіку взаємозв'язку релігії, культури та штучного інтелекту в постмодерністському суспільстві, релігійного складника в національній безпеці України вивчено в доробку О. Добродума та Е. Мартинюка [6], І. Ломака та А. Микитина [7], А. Міщука та М. Міщука [8]. Авторами простежено роль релігії у сучасних політичних процесах, приділено увагу процесам секуляризації та їх впливу на культуру й безпеку. Окреслено значущі проблеми впровадження та реалізації ефективної етноконфесійної політики на прикладі України. Проте, поза полем зору залишилися питання концептуальних змін з розуміння явища «релігії» в системі сучасних суспільно-політичних координат.

У розвідках С.-О. Червінського [9], Р. Голика [10], М. Громовчука та Д. Белова [11], В. Ханжи [12] досліджено питання релігійності людини у вченні З. Фрейда, проаналізовано основні відмінності у сприйнятті проблем віри та війни до та після Другої світової війни, змальовано взаємодію релігії та науки через епістемологічну сферу. Натомість, на нашу думку, інші сюжети, зокрема,

пов'язані із соціальними функціями релігії, її впливом на національну ідентичність подані досить обмежено.

Таким чином, історіографічний огляд уможливив дійти висновку, що концептуальні трансформації феномену «релігії» в українському історієписанні 1990–2020-х рр. не набули самостійності як окрема дослідницька канва.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри істотні дослідження релігійної проблематики в українській інтелектуальній думці 1990–2020-х рр., у цій сфері є низка невирішених чи дискусійних проблем, що потребують подальшого наукового осмислення.

У сучасному вітчизняному історичному просторі недостатньо розроблене питання чіткого концептуального визначення поняття «релігія». Відсутній також єдиний підхід до його інтерпретації, оскільки розуміння терміну різниться від вузько конфесійного до широкого культурно-антропологічного підходу.

Нерідко запозичення та інтеграція до історичних студій методологічного інструментарію із соціології, релігієзнавства, антропології має еkleктичний характер і зумовлює відсутність цілісної моделі для дослідницької перспективи. Також помітна доволі скупа увага до порівняльних досліджень, що дозволили б розглядати український релігійний досвід у європейському чи світовому контексті.

Таким чином, окреслені проблеми засвідчують про те, що тема концептуальних трансформацій феномена «релігії» у сучасному українському історичному вимірі залишається відкритою для подальших теоретичних і наукових пошуків.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в узагальненні та простеженні еволюції концептуальних

трансформацій з вивчення феномену «релігії» в українській історичній традиції періоду 1990–2020-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах обраного хронологічного періоду проблеми умовно можемо виокремити три етапи з концептуальної трансформації феномену «релігії» у сучасному українському історичному вимірі: 1) 1990-і рр. – «архівна революція» та деідеологізація досліджень; 2) початок 2000-х рр. – інституціалізація студій, антропологічний і культурний повороти; 3) 2010–2020-і рр. – розгляд релігії крізь призму постсекулярності та цифрових інструментів.

Деідеологізації досліджень: від атеїстичного монізму до конфесійної множинності. Для *першого етапу* української історичної думки характерне помітне дистанціювання від радянської спадщини та ідеологічних наративів. Концептуально перше десятиліття незалежності було сповнене поєднанням ейфорії від інтелектуального плюралізму та водночас інерцією марксистсько-ленінського інструментарію, що тривалий час впливав на вітчизняну гуманітаристику.

Лейтмотивом початку 1990-х рр. став відхід від телеологічного розуміння релігії як релікту минулого, що повинен був зникнути під час побудови соціалістичного суспільства. Водночас поняття «релігії» почали розуміти як важливий складник національної культури України. Вийти за означені межі не дозволяла й позитивістська методологія, інструментарій якої був зосереджений переважно на збиранні фактологічної бази й описуванні подій без глибокої концептуальної рефлексії над самим поняттям релігійності.

Важливою рисою *першого етапу* була т. зв. «архівна революція». Відкриття і доступ істориків до заборонених раніше матеріалів і фондів (зокрема, КДБ, партійних та ліквідованих церковних структур) уможливили фактологічну насиченість перших досліджень. У цьому руслі пріоритетними темами для студій стали сторінки історії УАПЦ, греко-католицизму, репресії

проти духовенства, роль релігійного чинника в Українській революції 1917–1921 рр.

Прикметно, що до наукового обігу фахівці залучили науковий доробок з релігійної тематики діаспорних істориків – І. Власовського та Д. Дорошенка. Теоретико-методологічний інструментарій зазначених дослідників, що базувався на державницькій концепції, став ідейним підґрунтям для першого покоління українських істориків церкви [13; 14].

Дослідницький плюралізм 1990-х рр. сприяв появі феномену конфесійної заангажованості. Характерною рисою для студій цього часу з вивчення феномену «релігії» стала їх виразна конфесіоналізація. Нерідко фахівців залучали до політичних процесів, формуючи в такий спосіб у науці явище презентизму – оцінювання релігійних подій минулого з позиції сучасних політичних потреб, що істотно впливало на поляризацію українського суспільства [15, с. 10–11].

Таким чином, наукові студії з вивчення релігії набули апологетичного спрямування. У наукових доробках істориків помітними були спроби довести історичну законність і перевагу однієї конфесії над іншою, а історію використовували нерідко як інструмент легітимації релігійних структур.

У той самий час почало формуватися академічне релігієзнавство. Вагомий внесок до цього поступу зробили історики А. Колодний та В. Єленський. Саме в 1990-х рр. відбулося розмежування між богословськими та науковими парадигмами розуміння явища «релігії». Було закладено фундамент для вивчення державно-церковних відносин, свободи совісті та соціології релігії в умовах транзитного суспільства. У цьому руслі з'явилися серйозні наукові дослідження з історії релігії та церкви за авторства В. Пащенко [16; 17; 18].

Отже, під час *першого етапу* вивчення феномену «релігії» позбулося радянських упереджених моделей, утім потрапило під вплив національно-

романтичного та конфесійно-центристського підходів. У 1990-х рр. релігію розглядали переважно як політико-ідеологічний конструкт, а не як складне соціо-культурне явище.

Професіоналізація досліджень та антропологічний поворот початку 2000-х рр. Початок *другого етапу* ознаменувався професіоналізацією релігійних досліджень. На початку 2000-х рр. науковці перейшли до розбудови складних дослідницьких парадигм з вивчення феномену «релігії», інтегрованих до європейського контексту.

Концептуальний інструментарій попереднього етапу з розуміння «релігії» методологічно себе вичерпав. Дослідники переконалися, що вивчення релігії винятково як ідеологічного інституту або як доктринального механізму призводить до обмеженості історичних досліджень. Це сприяло поступовому впровадженню методів нової культурної історії та мікроісторії [19, с. 23].

Парадигмальною зміною 2000-х рр. стала антропологізація наукових досліджень феномену «релігії» та домінування вивчення історії «знизу». Сюжетними лініями наукових праць стали не лише церковні ієрархи чи церковні догмати, а життя і побут звичайних вірян. Уперше релігію почали розглядати як живу систему практик, а не лише як зведення канонічних прав [19, с. 24].

На початку 2000-х рр. до українського історичного виміру проникла західна концепція повсякденної історії, що істотно вплинуло на зміну теоретико-методологічних підходів до вивчення феномену «релігії». Дослідницький фокус змінився з опції державно-церковних відносин, на розуміння релігійного досвіду звичайних людей, їх паломництва, участі у функціонуванні парафіяльних громад тощо. Цей підхід яскраво помітно в дослідженнях Н. Шліхти, яка розвинула його у власних студіях, присвячених вивченню джерельної бази з історії церкви в повоєнній Україні [19].

У 2000-х рр. українські історики почали активно використовувати західноєвропейську теорію конфесіоналізації, запропоновану Г. Шілінгом і В. Райнгардом. Це істотно вплинуло на розуміння, зокрема, церковно-релігійних процесів на українських землях у XVI–XVIII ст. Дослідники розглядали цей сюжет не лише як боротьбу українського народу проти польського католицизму, а як складник загальноєвропейського процесу формування конфесійних кордонів, у яких релігія відігравала вагомий роль як чинник суспільної та культурної модернізації держави й суспільства [20; 21].

Важливим напрямом розуміння феномену «релігії» на початку 2000-х рр. в історичному просторі стала просопографія. Учені створювали колективні групові портрети служителів церкви або монастирів, що дозволило презентувати священнослужителів як соціальну групу з притаманними їй рисами – рівнем освіти, побутом, економічним базисом для життя тощо [22].

Водночас популярності набула мікроісторія як самостійна дослідницька канва. Замість ґрунтовних і всеохопних наукових праць з'явилися доробки з конкретної тематики, присвячені окремим монастирям, церквам, парафіям чи релігійним діячам. Цей ракурс набув розвитку в працях М. Яременка в контексті дослідження київського духовенства XVIII ст. Історик деконструював чимало радянських міфів про неосвіченість і занепад тогочасного релігійного суспільства [23].

Таким чином, 2000-і роки ознаменувалися остаточною професіоналізацією вивчення феномену «релігії». Це відобразилося на створенні потужних наукових центрів в Українському католицькому університеті та Національному університеті «Києво-Могилянська академія» з власною науковою базою. У цьому руслі українські вчені встановили інтелектуальні контакти із закордонними колегами, що призвело до подолання обмеженості етноцентризму в релігійних студіях. Вітчизняне розуміння

феномену «релігії» сприяло інтегруванню українських релігійних процесів до контексту *Slavia Orthodoxa* та *Slavia Unita* [24].

Отже, під час *другого етапу* феномен «релігії» в українській історичній думці трансформувався з об'єкта ідеологічних суперечок у складний предмет міждисциплінарних студій. Прикметною рисою для досліджень цього часу стала їх інтеграція до загальноєвропейського контексту.

Методологічний синтез та деколонізація досліджень (2010–2020-і рр.).

З початку 2010-х рр. розпочався *третій етап* у вітчизняному науковому просторі з вивчення феномену «релігії». Цей період означений поступовим відступом від академічних описових досліджень до критичного аналізу релігійного дискурсу як важливого складника суспільних трансформацій. Якщо під час попередніх хронологій відбувалося накопичення фактологічного матеріалу, опанування методологічних основ, то сучасним студіям притаманний певний епістемологічний жанр, зумовлений внутрішніми (Революція Гідності, гібридна, а потім і повномасштабна російська війна проти України, отримання Томосу) та зовнішніми глобальними трендами [25].

На початку 2010-х рр. історична наука запозичила постсекулярну модель досліджень, запропоновану Ю. Габермасом та Ч. Тейлором. Науковці почали осмислювати феномен «релігії» не як суспільний анахронізм, а як активний суб'єкт суспільно-політичних процесів. Найповніше, на нашу думку, цей концепт розкрито в науковому доробку В. Єленського [26].

Ця парадигма виявилася у концептуальній трансформації дослідження релігії вже не як інституційної історії церкви, а як «громадянської релігії» чи «публічної релігії» (Х. Казанова вживає саме термін «публічна релігія») [27, с. 11–12]. Дослідницький фокус істориків змістився з церковних інституцій на релігійний активізм, участь церковнослужителів у протестному русі 2013–2014 рр. та їх роль у формування сучасного громадянського європейського суспільства в нашій державі. Крім цього, методологічний інструментарій

доповнено надбаннями соціології, політології, що забезпечило вироблення нового міждисциплінарного синтезу в дослідженнях.

Помітною віхою в опануванні нових концептуальних підходів вивчення релігії стало започаткування професором І. Скочилясом в Українському католицькому університеті в 2012 р. навчально-дослідницького фундаментального проєкту «Київське християнство». Головним надбанням авторів цієї програми була відмова від конфесійно-центричного підходу на користь всебічного вивчення Київської православної метрополії як цілісного культурного простору. Підсумком таких наукових пошуків стало утвердження суб'єктності українського православ'я як самобутнього явища, що активно підтримувало відносини як з латинським західним світом, так і з православним Сходом [28].

Початок гібридної агресії Російської Федерації в 2014 р., а згодом – повномасштабне вторгнення вплинули на концептуальні зміни в дослідженні феномену «релігії». Вагому роль відіграло також отримання від Константинопольського патріарху Томосу про автокефалію Православної церкви України в січні 2019 р. На авансцені з'явилися нові наукові напрями, що донедавна вважали периферійними. Ідеться, зокрема, про релігійну безпеку держави, історію капеланства, дослідження релігійних переслідувань вірян. Особливої ваги розуміння явища «релігії» набуває у сфері забезпечення національної захищеності України й створення ефективних механізмів для протидії використанню Російською Федерацією релігійних інструментів як засобів дестабілізації нашого суспільства [7].

Сьогодні зазначені вектори релігійних студій є вкрай важливими в історичному дискурсі з огляду на потребу деколонізувати українську історичну пам'ять від імперсько-радянсько-російських наративів. У цьому контексті набули поширення дослідження пам'яті та мнемоісторії, що уможливило

розглядати релігію як частину науково-суспільних дебатів про національне минуле [29, с. 158–161].

Останнім часом популярності набирають також методи дослідження за допомогою цифрової історії. Масова цифровізація архівних матеріалів, створення електронних баз даних, каталогів і путівників призвели до зміни техніки й підходів історичних досліджень, зокрема й релігійного феномену. Поява методів мережевого аналізу істотно змінили дослідницький ландшафт і очевидно сприятимуть лише його вдосконаленню в найближчій перспективі.

Таким чином, дослідження феномену «релігії» під час *третього етапу* можна охарактеризувати концептуальним плюралізмом і виходом наукових пошуків за межі академічного напрямку. У сучасних студіях релігію розглядають не лише як соціо-культурне явище та історичне минуле, а як невід’ємний складник національної безпеки держави та активний суб’єкт суспільних трансформацій.

Висновки. У роботі запропоновано періодизацію концептуальної трансформації феномену «релігії» у сучасному українському історичному вимірі з трьох етапів: 1) 1990-і рр.; 2) початок 2000-х рр.; 3) 2010–2020-і рр. Доведено, що за тридцятирічний період розуміння явища «релігії» змінилося від сприйняття її як архаїчного пережитку соціалістичного суспільства до сучасного уявлення як складної соціо-культурної системи.

Узагальнено, що зміна інтерпретації поняття «релігії» в українському історичному вимірі 1990–2020-х рр. еволюціонувала від марксистсько-ленінського догмату до формування складного міждисциплінарного синтезу сучасності. Установлено, що на межі 2000-х рр. відбувся культурологічний та антропологічний повороти, що вможливили інтегрувати до українського інтелектуального простору з вивчення релігії методологічний інструментарій мікроісторії, історії повсякденності та просопографії.

З'ясовано, що сучасний етап позначений постсекулярними тенденціями, в яких феномен «релігії» розглядають як невід'ємний складник формування громадянського суспільства та національної ідентичності. За умов російської агресії розуміння чинника релігії набуло стратегічного значення, що тісно пов'язане з питанням національної безпеки та потребою деколонізації історичної пам'яті.

Попри значні наукові здобутки, виявлено концептуальну лаку в тлумаченні феномену «релігія», який нерідко інтерпретують доволі еkleктично. *Перспективи подальших досліджень* повинні бути спрямовані на формування єдиної теоретичної моделі, посилення порівняльних студій із західноєвропейським досвідом і ширше впровадження інструментарію цифрової історії.

Список використаних джерел

1. Марченко А. О. Релігійний фундаменталізм і права людини: ідея та сучасна практика. *СОФІЯ. Гуманітарно-релігієзнавчий вісник*. 2022. № 1 (19). С. 27–32. DOI: <https://doi.org/10.17721/sophia.2022.19.6> (дата звернення: 01.02.2026).
2. Палінчак М. М., Стебляк Д. М. Релігія як фактор економічного розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. Вип. 41. С. 90–92. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2022-41-16> (дата звернення: 03.02.2026).
3. Худавердієва В. А. Релігія як структурна складова функціонування сучасного суспільства. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2023. Вип. 33. С. 166–181. DOI: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2023-33-1-166-181> (дата звернення: 07.02.2026).
4. Бровко М. Мистецтво і релігія в культуротворчому процесі: практики синкрезису та диференціації. *Питання культурології*. 2023. Вип. 42. С. 22–33.

DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.42.2023.293698> (дата звернення: 15.02.2026).

5. Заєць Д. В. Проблематика дефініції релігії та релігійної свідомості в дослідників XIX – першої половини XX століття. Порівняльний аналіз. *Культурологічний альманах*. 2024. Вип. 4 (12). С. 57–63. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.4.7> (дата звернення: 09.02.2026).

6. Добродум О., Мартинюк Е., Никитченко О. Релігія, культура та штучний інтелект: постмодерністський контекст сучасності. *Українське релігієзнавство*. 2024. Вип. 96. С. 75–83. DOI: <https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.96.10> (дата звернення: 08.02.2026).

7. Ломак І., Микитин А. Релігійна складова національної безпеки держави. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Вип. 19. С. 113–121. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-19-13> (дата звернення: 15.02.2026).

8. Міщук А., Міщук М. Релігійна безпека України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*. 2024. Вип. 17. С. 145–154. DOI: <https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-17-19> (дата звернення: 01.02.2026).

9. Червінський С.-О. М. Зигмунд Фройд про релігійність людини. *Культурологічний альманах*. 2025. Вип. 4 (16). С. 71–77. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.4.9> (дата звернення: 23.02.2026).

10. Голик Р. Й. Віра як зброя: війна та релігія в культурній пам'яті XX – початку XXI ст. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»*. 2022. Вип. 32. С. 51–63. DOI: <https://doi.org/10.33294/2523-4234-2022-32-1-51-63> (дата звернення: 25.02.2026).

11. Громовчук М. В., Бєлов Д. М. Релігія та право: теоретико-методологічні засади співвідношення. *Електронне наукове видання*

«Аналітично-порівняльне правознавство». 2022. № 2. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.8> (дата звернення: 19.01.2026).

12. Ханжа В. Б. Взаємодія науки і релігії: епістемологічний аспект. Частина перша. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2025. № 1. С. 130–137. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2025.1.17> (дата звернення: 28.01.2026).

13. Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: [в 4 т., 5 кн.]. Київ : [б. в.], 1998. Т. 4., ч. 1. 384 с. URL: <https://lnk.ua/W7T9AEYYW> (дата звернення: 18.02.2026).

14. Дорошенко Д. І. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін : Друкарня Е. Віхнера, 1940. 71 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/9112/file.pdf> (дата звернення: 05.02.2026).

15. Ткаченко В. М. Презенти́зм як культ сьогодення. Про «історичну істину» та «пам'ять поколінь» в часі і просторі. *Політичний менеджмент*. 2010. № 4. С. 3–15. URL: https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/tkachenko_prezentyzm.pdf (дата звернення: 17.02.2026).

16. Колодний А. М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. Київ : Світ знань, 1999. 52 с.

17. Єленський В. Є. Державно-церковні відносини в Україні (1917–1990). Київ : Либідь, 1991. 72 с.

18. Пашенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. Київ : Видавництво «Полтава», 1993. 188 с.

19. Шліхта Н. В. Джерела до історії Церкви в повоєнній Україні: досвід історико-антропологічного дослідження. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. С. 22–32. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2019.2.22-32> (дата звернення: 11.02.2026).

20. Die katholische Konfessionalisierung: Wissenschaftliches Symposion der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationgeschichte / H. Schilling, W. Reinhard. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. 1995. 472 с.

21. Скочиляс І. Я. Галицька (Львівська) єпархія XII-XVIII століть: організаційна структура та правовий статус». Львів : Вид-во УКУ, 2010. 832 с.

22. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. Число 13. С. 6–27. URL: <http://history.org.ua/JournALL/sid/13/1/1.pdf> (дата звернення: 03.02.2026).

23. Яременко М. В. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків : Акта, 2014. 531 с.

24. Сніда Є. О., Дяченко О. В. Інтерпретація Берестейської церковної унії 1596 р. у працях сучасних українських істориків. *Вісник гуманітарних наук*. 2026. № 17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19229160> (дата звернення: 02.02.2026).

25. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в Україні: теоретико-методологічна рефлексія. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 640–655. URL: <https://lnk.ua/aA8dAZ5Lw> (дата звернення: 25.02.2026).

26. Єленський В. Є. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. Львів : Вид-во Українського Католицького Ун-ту, 2013. 504 с.

27. Казанова Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація: [зб. статей] / Пер. з англ. Р. Скакун; упоряд. О. Турій, В. Турчиновський. Львів : Вид-во Українського Католицького Ун-ту, 2019. 346с.

28. Програма Київське християнство. URL: <https://kyiv-christ.usu.edu.ua/home/about/> (дата звернення: 18.02.2026).

29. Киридон А. М. Студії пам'яті у сучасній гуманітаристиці: історія становлення. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 150–161. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2017.04.150> (дата звернення: 27.02.2026).